

II

BLISKI ISTOK I ANATOLIJA – POLITIČKE, GEOLOŠKE, EKOLOŠKE I GEOGRAFSKE ODREDNICE

Na spomen Bliskog istoka narativ obično kreće u dva, općenita, smjera: ili se govori o mreži suvremenih sukoba ili o drevnim carstvima brončanog doba koja su iznjedrila impresivan set ljudskih dostignuća kao što su pismenost, zakoni, brojevi, znanost itd. U suvremeno doba prostor iz kojega su proizašli temelji suvremene zapadne civilizacije jest prostor s najvećim brojem, gotovo stalnih, smrtonosnih sukoba. Razlozi za to su iznimno kompleksni i dugotrajni te sežu duboko, pa čak i u prošlost drevnih, civilizacijski naprednih, carstava i teritorijalnih pretenzija njihovih vladara. Dakle i u tim vremenima svjedočimo, iz brojnih pisanih izvora, o sukobima i savezništvima kao jednom dugotrajnom ciklusu načina života na Bliskom istoku. Onako kako danas možemo opisati tamošnje sukobe, vrijedilo je i za one u prošlosti pa T. Bryce piše:

Kasno brončano doba Bliskog istoka pruža nam složenu i dinamičnu sliku — neprestano mijenjajuće ravnoteže moći među velikim kraljevstvima, širenja i smanjivanja sfera utjecaja te brzih promjena savezništava i političkih lojalnosti, dok su se Veliki Kraljevi nadmetali, a ponekad i surađivali, kako bi osigurali svoj udio moći u regiji.²⁴

²⁴ Bryce 2003: 8.

Sukob na Bliskom istoku je ponavljajući fenomen sukobljenih strana koji dominira u svjetskoj dnevnoj politici i literaturi više od sedamdeset godina a ponegdje i više, čineći taj prostor najmilitantnijom zonom na svijetu. Današnji su temelji i razlozi sukoba, kako je rečeno, duboko u prošlosti i religiji s jedne strane te bogatstvu fosilnim gorivom s druge strane, što se u literaturi često klasificira i građanskim ratom. No činjenica jest da su izdašni izvori nafte u sjevernoj Africi i Bliskom istoku kreirali specifične regionalne odnose, kao i jednako specifične odnose na međunarodnom tržištu naftom. Rezultantu tih sukoba doživio sam u više navrata i osobno, na svojim putovanjima, kada mi je npr. bio zabranjen ulaz u Jerihon (Izrael) jer sam se vozio u (dakako iznajmljenom) vozilu s izraelskim tablicama, kojima u taj grad nema pristupa bez unaprijed dogovorene dozvole najviših izraelsko-palestinskih ustanova.

Bliski istok je, dakle, u suvremenom smislu riječi, povijesno-geografsko-politička odrednica čija se definicija u skladu s povijesnim i političkim pogledom na to područje prilično mijenja. Tako *Britannica* (britannica.com) svoju definiciju toga prostora započinje riječju „obično“ (*usually*), ukazujući na nemogućnost konzistentnog i preciznog definiranja tog prostora. Ipak, načelno, taj pojam možemo ograničiti prostorom koji će on obuhvaćati u ovoj knjizi: područje Levanta (Izrael, Sirija, Libanon, Jordan), istočna Turska do masiva Zagros u Iraku. To je ono što danas obuhvaća prostor Levanta, Anatolije i dijela međuriječja Eufrata i Tigrisa. Unutar toga prostora žarišna točka svakako će biti njegov središnji dio, tj. Anatolija.

ANATOLIJA

Impresivnost i veličina Anatolije najbolje se vidi prilikom avionskog leta prema istoku, kada se masivni, prilično jednolični prostor jasno očitava kao ogromna kopnena (zapravo, geološka) cjelina. Šarolikost običaja i etnika je velika, no Anatoliju karakteriziraju iznimno topli i susretljivi ljudi, silno vezani uz zemlju svojih predaka.

Anatolija je povišeni geološki plato (prosječno oko 1000 m/nm), koji se proteže najvećim dijelom današnje Turske, a direktno se „naslanja“ na prostor sjevernog dijela Levanta. Taj je prostor sa svoje zapadne i južne strane omeđen Mediteranom, na sjeveru Crnim morem, a na istoku, kao što je spomenuto, graniči s prostorom Bliskog (u engleskom govornom prostoru nazivanog i Srednji) istoka.

Dakako, ovako definirani prostor Anatolije, a pogotovo Bliskog istoka proizlazi iz arheološke perspektive, prostora na kojem je začel sedentarni život transkontinentalnog prostora koji u širem smislu nazivamo JI Azijom.

2.1.1. Karta Anatolije i Levanta (Q-GIS: M. Burić)

Jednako koliko je Anatolija prošarana spomenutim fascinantnim kulturama i civilizacijama koje su na njoj nastale, toliko su zanimljiva njezina geologija i tektonika. Smještena između Alpsko-himalajski planinskog sustava, glavni je spoj Europe i Azije (u širem smislu dio kontaktne zone Euroazije, Afrike, i Arabije).

Svoj naziv Anatolija duguje grčkom korijenu i riječi *Anatole* (Ἀνατολή) koja jednostavno znači – istok, dakle zemlja na istoku (od Grčke, dakako). Prije stotinu milijuna godina pogled iz „istog aviona“ na Tursku i Levant pokazao bi nam da oni tada nisu postojali kao kontinentalne mase onakve kako ih danas poznajemo. Intenzivna tektonika toga prostora (započela prije oko 65 mil. godina) dovela je do kolizija prostora tadašnjih oceana, njihova nestajanja (Zapadni Tetis), litosfernih fragmenata i dvaju megakontinenata Laurazije i Gondvane, koji su povezani čak s alpskom orogenezom, kada se, tijekom oligocena, formirala Anatolija. Evolucija tih oceana subdukcijom afričke ploče pod euroazijsku jedan je od najvažnijih faktora današnjeg izgleda Turske i Anatolije, iako još postoje razmirice oko naziva pradavnih oceana i njihove točne lokacije, mada prevladava naziv Zapadni Tetis. Danas se prostor Turske dijeli na tri veće cjeline: Pontsko gorje, kompleks Anatolo-taurida i Arapsku ploču. Kompleksna orogeneza i tektonika rezultirale su različitim geološkim pojavnostima: sedimentnim

2.1.2. Nemrut Dağ, vulkansko područje s izdašnim izvorištima opsidijana, istočna Turska (foto: M. Burić)

2.1.3. Unutrašnjost vulkanskog kratera s jezerom Nemrut Dağ, istočna Turska (foto: M. Burić)

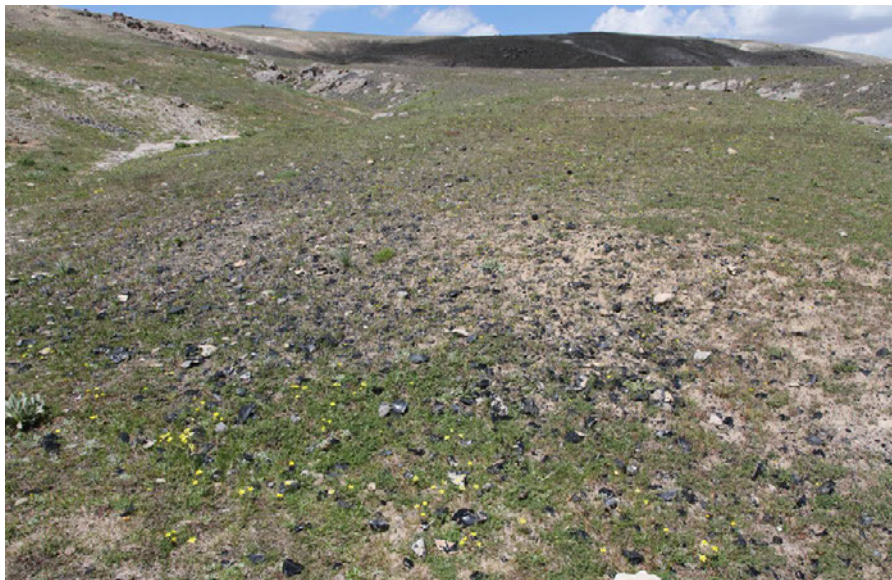

2.1.4. Pogled na Ararat s Nemrut Dağa (foto: M. Burić)

ofiolitnim, metamorfnim pojasevima te, za arheološki kontekst vrlo važnim, vulkanizmom iz doba krede, velikim dijelom prisutnim u anatolskom tlu. Anatolo-tauridi, za razliku od Pontida na sjeveru od njih, prošli su kroz značajniju deformaciju uzrokovanu alpskom orogenezom, koja je postavila temelj današnjeg anatolskog izgleda. Tijekom krede pojavljuju se veće količine ofiolitnih nanosa (kvalitetna litička sirovina), koji su, posebice na sjeveru pojasa, prošli kroz HP/LT (visoki pritisak / niska temperatura) metamorfizme, dodatno formirajući anatolski prostor.

Istočni i središnji dio Anatolije prostor je ispunjen spomenutom vulkanskom aktivnošću koja će tijekom svojih intenzivnih aktivnosti proizvoditi opsidijan (vulkansko staklo), jedan od ključnih faktora za društveni, a posebno gospodarski razvoj neolitičkih i kasnijih prapovijesnih zajednica.

Međutim, prije svega valja se osvrnuti na jednu specifičnost vezanu uz vulkane na tlu današnje Turske. Anatolski vulkani, smješteni na visoravni, posjeduju jedno zanimljivo obilježje jer se nalaze daleko od granica dodirnih točaka tektonskih ploča na kojima su vulkani prisutni kao jedno od glavnih obilježja tektonike takve vrste (kako je to npr. na Mediteranu). Podrijetlo pojave vulkanizma daleko od granica tektonskih ploča (tzv. *interplate volcanism*) jedno je od relativno čestih pitanja kojima se vulkanolozi bave. Anatolska regija vulkanski je aktivna barem 10 milijuna godina, ali joj nedostaje vlastito izvorište lave duboko ispod zemljine kore.

2.1.5. *Kömürcü, središnja Anatolija, ostaci obrađivanog opsidijana neposredno uz lokalitet Kömürcü-Kaletepe (foto: M. Burić)*

Kombinacijom seizmičkih i geokemijskih metoda ustanovljeno je, sasvim nedavno, da su anatolski vulkani povezani, tzv. astenosfernim transportom udaljenim 200 km, s magmatskim središtima u istočnoj Africi (EARF²⁵). Dubinskim kontaktima ispod površine tla, između tih dviju regija, magma prevladuje tu impresivnu udaljenost bez značajnijeg hlađenja, omogućujući specifične i prilično jake vulkanizme na anatolskom tlu²⁶.

U anatolskom prostoru dominira pet tercijarno-kvartarnih vulkanskih kompleksa: zapadno-anatolska grupa (WAVP), galicijska grupa (GVP), centralno-anatolska (kapadokijska grupa) (CAVP), istočno-anatolska grupa (EAVP) te grupa Karacadağ (KVP). Istočnim prostorom dominiraju četiri vulkanska kompleksa: Ararat, Tendürek, Süphan i Nemrut Dağ. Njihova formacija počela je za vrijeme neogena (dakle od prije dvadesetak milijuna godina), a traje i danas. Ararat je najveći, stratovulkanski kompleks (tome tipu vulkana pripadaju iz ove grupe još Süphan i Nemrut Dağ,

²⁵ EARF – *East African Rift System*

²⁶ Predstavljena hipoteza najnovija je interpretacija koja se trenutno temeljito ispituje, no valja reći da postoje moguća druga objašnjenja, iako je ova hipoteza, po autorima studije, vrlo vjerojatna (Hua et al. 2023: 8). Za vulkanizme između ta dva područja vidjeti Adyaman i Chorowitz 2002

2.1.6. *Kömürcü, središnja Anatolija, sekundarno ležište opsidijana i obrađivani opsidijan neposredno uz lokalitet Kömürcü-Kaletepe (foto: M. Burić)*

dok Tendürek pripada štitastom tipu) i predstavlja najviše vrhove Anatolije s visinama od više od 5000 metara. Iako izvorišta opsidijana vrhunske kvalitete i intenzivno crne boje, istočno-anatolski vulkani udaljeni su od prvih središta neolitičkog razvoja u kojima je trgovina opsidijanom izrazito dominantna. U smislu eksploatacije, važnija uloga pripada vulkanima središnje Anatolije oko kojih su se razvili rani centri neolitizacije, u prvome redu Çatalhöyük, o čemu će biti govora u narednim poglavljima.

Koristile su ga zajednice od Egejskog do Kaspijskog mora i od Kavkaza do Perzijskog zaljeva, u širokom vremenskom rasponu od gornjeg paleolitika do bronzanog doba, no anatolski se prostor uočava kao kvantitativna dominanta zbog pripadajuće zapadno-anatolske (kapadokijske) grupe vulkana. Kapadokijski vulkani poznati su po opsidijanu iznimno visoke mehaničke kvalitete, markantne crne boje i atraktivne prozirnosti. Jedan od najpoznatijih u toj skupini je vulkan Göllüdağ, u podnožju kojega se nalazio lokalitet Kömürcü²⁷, točnije radioničko mjesto za cijepanje i distribuciju opsidijana daleko u širine anatolskog prostora. O njemu i drugim

²⁷ Kömürcü, čita se otprilike [ćumurdžu], jedan je od brojnih položaja u Turskoj koji nose to ime, no svi su redom povezani s opsidijanom. Bošnjačka riječ ćumur (ugljen) direktno potječe od ovog naziva

2.1.7. *Kömürcü, središnja Anatolija, primarno ležište opsidijana u blizini lokaliteta Kömürcü-Kaletepe (foto: M. Burić)*

izvorištima opsidijana, kao i o samom opsidijanu kao sirovini bit će govora malo niže u tekstu.

LEVANT

Područje Levanta predstavlja arheološki iznimno vrlo dinamičnu točku života. Hrvatska enciklopedija Levantom definira zemlje koje se nalaze uz istočne obale Sredozemnog mora: Turska, Sirija, Libanon, Izrael, Jordan i Egipat (*Hrvatska enciklopedija*, online izdanje), dok *Britannica* područje definira nešto uže, onako kako bi to odgovaralo onome što se u arheološkom smislu podrazumijeva pod tim pojmom: Izrael, Jordan, Libanon i Sirija (*Britannica.com*). Ime mu dolazi iz latinskog korijena francuske riječi *lever* (podići), a odnosi se, slično kao Anatolija, na mjesto na kojemu se „podize“ sunce.

Tektonika i orogeneza levantskog područja dug je proces čije formativne faze potječu iz duboke geološke prošlosti, odnosno odvajanja Gondvane od superkontinentalne mase znane kao Pangea. Raspadom na manje kontinentalne fragmente, velikim magmatskim aktivnostima, stvorila se podloga kojom se tijekom vremena formirao osnovni obris Levanta.

Istraživanjima su utvrđena četiri perioda koja su značajnije utjecala na nastanak geoloških podloga tog prostora: a) razdoblje perma i trijasa; b) jura; c) kreda i d) terciar. Suvremeni Levant nalazi se na prostoru doticanja triju velikih geoloških ploča, Afričke, Anatolske i Arapske, što čini geologiju tog prostora iznimno aktivnom i kompleksnom. Negdje prije otprilike 24 milijuna godina ploče su bile odvojene uskim morskim prolazom, no tektonska pomicanja kopnenih masa bila su intenzivna i mijenjala izgled cijelog tog područja sve dok nije formirano veliko vodeno tijelo – Mediteransko more. O intenzitetu i silama koje su pomicanja stvarala svjeđoče vapnenci, dubinsko-marinski sedimenti, koji su činili morsko dno, a koji su se pod pritiscima ogromnih sila izdignuli i postali tlo, odnosno planinski visovi, formirajući tako današnji izgled obale Levanta. Područje je prepuno špilja koje često imaju prirodne izvore ili su u neposrednoj blizini tokova, stvarajući tako vrlo primamljive pozicije za naseljavanje. Prije otprilike četiri milijuna godina tektonski pomaci formirali su dvije dominantne reljefne forme tog prostora: libanonski planinski masiv (Libanon i Antilibanon) i rasjednu dolinu (tzv. *rift valley*) rijeke Jordan²⁸. Spomenuta tektonika formirala je vrlo specifičan geološki krajobraz u kojemu je bilo prisutno i vulkanske aktivnosti koja je pak na površinu ili blizu nje donosila kvalitetan kameni materijal za izradu alatki. Orijentacija Libanonskog gorja (sjever-jug), idealno je položena za skupljanje zimskih, ciklonalnih, oborinskih voda koje se niz njegove padine spuštaju prema dolinama, napajajući tako vodom relativno uski šumoviti pojas na sjeveru levantske obale, ali stvarajući i jezera (bazeni Kinneret i Huleh) te znano Mrtvo more koje se nalazi duboko ispod nivoa Mediterana. Nova istraživanja i simulacijski modeli ukazuju na to, suprotno prethodnim mišljenjima, da su za vrijeme posljednjeg ledenog maksimuma (LGM) isparavanje i količina padalina bili nešto slabijeg intenziteta no u predindustrijskom razdoblju, dakle suvremenom periodu. Naime, Levant je smješten u zoni između umjerene klime središnjih geografskih širina na svom sjeveru i subtropske suhe zone na jugu, stoga su i najmanje klimatske fluktuacije imale determinirajući utjecaj na hidro-klimatska obilježja tog prostora. Klima, tlo, kameni resursi, špilje, obala mora i slatki vodotoci odigrali su ključnu ulogu u „izboru“ tog područja za naseljavanje ljudi. Levant danas predstavlja jednu od najvažnijih točaka razvoja društava u tranzicijskom periodu između gornjeg paleolitika i neolitika. Ništa manju važnost nema-

²⁸ Druga ga literatura spominje pod nazivom *Levantine Rift* ili *Dead Sea Rift*, vidi Mart et al. 2005: 210, 213 i bilješku br. 2.

ju i raniji periodi, npr. srednji paleolitik, koji je sa svojom prisutnom litičkom industrijom svjedočio razvoju humanog društva levantskog prostora.

OPSIDIJAN

Opsidijan je odigrao ključnu ulogu u razvoju ranih ljudskih društava, posebno u kontekstu izrade alata i trgovanja njim, s obzirom na to da ga se može naći na gotovo svakom lokalitetu Bliskog istoka tijekom cijele neolitičke epohe, što pruža neprikosnovene dokaze o interregionalnosti.

U Turskoj je arheološki opsidijan od značajnog interesa zbog svoje prisutnosti, obilnosti, trgovačke i kulturološke važnosti. Opisani bogati geološki krajolik Turske uključuje nekoliko izvora opsidijana korištenog u predneolitičkom i neolitičkom razdoblju, prvenstveno smještenih u središnjim i istočnim regijama. Spomenuta nalazišta uključuju vulkanska izvorišta planine Nemrut Dağ i Bingöl u istočnoj Anatoliji (područje Taurusa, vidi dalje). Sva su ona tijekom neolitičke epohe pružala pristup visokokvalitetnom opsidijanu, koji je očito bio visoko cijenjen zbog svoje oštrote i mehaničkih svojstava (7 po Mohsovoj ljestvici tvrdoće, pri čemu vrijednost 1 ima talk, (mineral gline), a 10 dijamant), što ga je činilo idealnim za izradu alata i oružja, a u turskom prostoru i svakodnevnih predmeta, pa čak i ogledala. Potraga za opsidijanom i njegovo iskorištavanje kreirali su vrlo čvrste i stare trgovačke puteve koji su u nadolazećim periodima, posebno neolitiku, bili komunikacije kojima se nije samo trgovalo već su njima strujali svi oni društveni i tehnološki utjecaji kojima se neolitičko uređenje prenosilo prema zapadu i Europi.

Geološka izvorišta opsidijana mogu se podijeliti u dvije veće grupe, s dva dominantna perioda cirkulacije. Prva grupa izvorišta predstavlja prostor Kapadokije, a druga istočni Taurus. Rezimirajući opširan rad Cauvenove i Chataignera (1998.) C. Bodet period relativno smanjene trgovine opsidijanom stavlja u razdoblje između epipaleolitika i ranog pretkeramičkog neolitika B (PPNB), pri čemu kemijski otisak opsidijana nađenog na Levantu pripisuje kapadokijskim izvorištima, a onaj s područja gornjeg Tigrisa tauruskim izvorima. Od srednje PPNB (MPPNB) faze količina i cirkulacija se povećava, naročito u porječju Eufrata, s obzirom na to da gornji tok te rijeke leži neposredno uz istočni Taurus. Vremenski okvir MPPNB-a korenspondira s povećanjem interesa levantskog područja za opsidijanom. To je također „usklađeno“ s povećanjem praksi životinjske domestikacije na Levantu, dakle praksi koje su dovele do proizvodnoga viška sitnozube stoke, s čijim se viškom moglo intenzivnije trgovati luksuzom koji predstavlja opsidijan.

U Turskoj je opsidijan imao ključnu ulogu tijekom neolitičkog razdoblja. Arheološka nalazišta kao što su Çatalhöyük, Aşıklı Höyük i Göbekli Tepe dala su brojne artefakte od opsidijana, što ukazuje na njegovu široku upotrebu i značaj. Çatalhöyük, jedno od najvažnijih i najbolje očuvanih neolitičkih nalazišta na svijetu, pruža silno bogatstvo informacija o upotrebi opsidijana. Iskopavanja su otkrila opsidijanske oštrice, strugala i vrhove projektila, što pokazuje važnost ovog materijala u svakodnevnom životu. Gotovo sasvim sigurno i u kulturnom i duhovnom životu, s obzirom na to da je crn, proziran te vrlo kvalitetan sirovinski materijal za spomenuto oruđe i oružje. Prisutnost opsidijana na takvim nalazištima također ukazuje na rane trgovačke mreže, jer dio opsidijana pronađenog u Çatalhöyüku i drugim zapadnim nalazištima potječe, osim iz puno bližih, i iz izvora udaljenih stotinama kilometara u istočnoj Anatoliji. Ono što u velikoj mjeri karakterizira opsidijan jest njegovo svojstvo da se suvremenim metodama relativno lako otkriva njegovo geološko podrijetlo, stoga je vitalan izvor podataka o intraregionalnim komunikacijskim mrežama distribucije viška i trgovine na daljinu. Budući da ga se pronalazi na svakom važnijem neolitičkom lokalitetu Bliskoga istoka, važan je u skiciranju slike gospodarskog razvoja i spomenute trgovine, a upravo su anatolski opsidijani gotovo isključivo izvorište opsidijana pronalaženog na cijelom Bliskom istoku.

Kvalitetne su vrste kamenih sirovina u prapovijesti bile sasvim posebna kategorija akumulacije/proizvodnje trgovačkog viška, kao u JI Aziji, tako i na tlu Europe. Jedna od najvažnijih takvih sirovina jest svakako opsidijan. Uz druge vrste kvalitetne sirovine, opsidijan predstavlja prvu vrstu univerzalne vrijednosti, valutu koja je imala platežnu vrijednost na tom ogromnom euroazijskom prostoru. Danas je sasvim jasan proces neolitizacije koji ide od istoka prema zapadu. Tom „migracijom” osim ljudi i tehnologija mogla je „putovati” ideja opsidijana kao univerzalnog platežnog sredstva koje je predstavljalo izvjesnu vrijednost na dvije, međusobno udaljene točke. Budući da i europsko tlo ima svoja izvorišta opsidijana, teško je apsolutno potvrditi i odgovarajuće argumentirati mogućnost da vrijednost opsidijana kao trgovačkog dobra jest kontekst koji je također došao procesima neolitizacije, tim više što se opsidijanom na tlu Europe trgovalo još od gornjeg paleolitika no ipak je vjerojatnije da je ta trgovina bila u okvirima kvalitetnog sirovinskog materijala, a ne kao univerzalne (platne) vrijednosti kakvu možemo pretpostaviti promatrajući pojavnost tog materijala na europskom tlu. Neki autori sugeriraju, temeljem, s jedne strane, velike prisutnosti opsidijana na tako širokom prostoru, a s druge njegovom atraktivnošću i kvalitetom, da je opsidijan u velikoj mjeri mogao

biti razmjenjivan u formi poklona, sredstvo koje je definiralo i potvrđivalo savezništvo, pa čak i kao sredstvo kojim se vršila *matrimonijalna kompenzacija*. U smislu, dakako, spomenutog savezništva, jer pored toga što je u tom slučaju pokazatelj moći i bogatstva jedne zajednice, upućuje na sličan „poklon od druge strane” koja je imala svoj višak odgovarajuće vrijednosti da kompenzira vrijednost opsidijana, bilo da je riječ o matrimonijalnoj kompenzaciji ili materijalnom višku. Izrazita simboličnost koju možemo pripisati opsidijanu upućuje na razmjene koje su dublje vezane uz temeljno funkcioniranje neolitičkih zajednica, njihove resurse za preživljavanje, a u izvjesnoj mjeri moguće objekte kulta odnosno, duhovnosti općenito. Takav stav otvara druga pitanja, kao što je npr. pitanje stvaranja savezništva sa zajednicama koje nisu rodovski povezane pri čemu se stvaraju strateška partnerstva koja se posljedično mogu manifestirati u obliku daljnjeg širenja trgovinskog potencijala. Takva strateška partnerstva, gomilanjem viška, mogla su biti jedan od razloga raspadanja većih naselja na manje u neposrednijoj okolini (npr. slučaj s Çatalhöyükom West i East).

U svakom slučaju, opsidijan valja staviti uz bok drugim sirovinama visoke vrijednosti kao što su specifične školjke, metalni predmeti i vjerojatno proizvodni višak u domestikaciji životinja. Također, valja napomenuti da se opsidijan na tlu Europe pojavljuje gotovo isključivo kao alatka, a ne, kako se može očekivati, oblikovan u nakit, amulete i sl. (za razliku od npr. znamenitih ogledala od opsidijana s Çatalhöyüka). Na taj način njegova atraktivnost i „skupoća” stoje kao nasuprotna točka činjenici da se proizvodio kao vrlo kvalitetan, impresivan i atraktivan – alat.

Arheološki opsidijan u Turskoj pruža uvid u tehnološki, ekonomski i kulturni razvoj prapovijesnih društava. Njegovo proučavanje otkriva složene trgovačke mreže, tehnološka napredovanja i simbolička značenja koja su se pridavala ovom izvanrednom materijalu. Kako je spomenuto, trgovina opsidijanom implicira neke društvene dosege osim samog viška. Ta trgovina, naime, podrazumijeva značajne logističke pripreme i forme društvenih odnosa koje podrazumijevaju intenzivne kontakte u duljem vremenskom periodu, koje nadilaze jednogeneracijski koncept vremena. Pojednostavljeno, kroz dulji vremenski period potrebno je da proizvodna točka (A) zna gdje se nalazi i kolika je kupovna moć kupca na točki B. To zahtijeva spomenute intenzivne i konstantne kontakte ostvarene logistikom i komunikaciju uopće iako Bodet stavlja pod upitnik razmjenu opsidijana i stoke najvjerojatnije iz manipulativnih razloga, unatoč spomenutoj činjenici da se intenzitet potražnje za opsidijanom poklapa s povećanjem domestikata. Taj stav donekle objašnjava primarno simboličnom vrijed-

nosti opsidijana ukorijenjenom u prvobitnom funkcioniranju društva. Ova cirkulacija (vjerojatno uz druge rijetke i vrijedne materijale poput školjki, bakrenih perli ili izrađenih predmeta od organskih materijala koji nisu preživjeli) vjerojatno je jedan od načina da se potvrdi snaga saveza između srodničkih grupa za drugu, kako on vidi, univerzalnu i apsolutno esencijalnu svrhu: razmjenu žena. Taj, *down-the-line* vid trgovine, od sela do sela, mogao bi, po njegovu mišljenju, biti ključ primarne trgovine koja ne bi podrazumijevala trgovinu na daljinu i logističke zapreke u trgovini. Preklapanje vremenskog okvira potražnje i mogućnosti kupnje/nabave opsidijana na Levantu, ali i općenito na prostoru Bliskog istoka, tumači kao istovremeno korištenje prethodno uspostavljenih komunikacija i mreža kontakata koji su utemeljeni srodstvima i savezima zajednica koje neposrednije graniče jedne s drugima.

Kako se istraživanja nastavljaju i analitičke metode napreduju, naše će se razumijevanje uloge opsidijana u arheološkom zapisu Turske nesumnjivo produbiti, nudeći daljnje uvide u složenost ranih ljudskih društava koja su njime trgovala.